

Sosyolojide Tanrı Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi

Ejder Okumuş

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Professor Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of Religion
Ankara, Turkey
ejder.okumus@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1337-3255

An Introduction Essay to the Imagination of God in Sociology

Abstract: Dealing with the concept of god in philosophy, theology, kalām etc. is necessary, aside being surprising, since it is among one of the most essential topics of these disciplines. But when it comes to deal with the concept of god in Sociology or when “the concept of god in Sociology” is talked about, it is considered at first glance that the two things which should not be together are used together in a paradoxical way and with a meaningless force. However, if the issue is seen a little more closely, it will be understandable that the situation is not so. Because researching social dimensions of religion or reverse that society’s religious dimensions, Sociology has directly or indirectly been interested with the concept or subject of god; by carrying the subject on further aspects, some sociologists have even argued that society generates a god or gods, the society and God are the same thing, and god or gods are the reflections of society or groups. Thus, in Sociology, especially in the classic “Western Sociology”, society is god (God, god or gods), and god is society or group. In this viewpoint, society deifies or makes itself god. This can also be expressed as follows: God makes Himself society or socializes Himself that is, reflects himself into society. In a sense that God has become sociology/sociological, and sociology has become god/divine. In this study, the concept of god in sociology is considered based on the ideas of some sociologists and some sociological sources at the level of introduction.

Summary: That sociology and god are mentioned together or side or made interconnected can be quite surprising at first glance. Even the expressions such as the

---

Geliş/Received: 03 Haziran/June 2019
Kabul/Accepted: 30 Temmuz/July 2019
Yayın/Published: 20 Eylül/September 2019

Atıf/Cite as: Ejder Okumuş, “Sosyolojide Tanrı Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi [An Introduction Essay to the Imagination of God in Sociology]”, *Eskişeyeni* 39 (September 2019): 201-222.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.3404502>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, Turkey

“the concept of God in sociology” can be seen paradoxical. However, when it looked at sociologists’ approaches to religion and society closely, it can be seen that how much sociology has been internalized and related to God or intimately connected with God. When the issue approached in this way, matters such as how sociology looks at “God”, whether sociology has a god, and if it has, what kind of god is and whether sociology is atheist, become important. In this context, the questions such as what sociologists’ conception or beliefs of God are; what kind of science will emerge when it is looked at the relationship of sociology with “God” or gods and its approach to gods regardless of the beliefs of sociologists; what will happen if there is or isn’t god conception in sociology; whether sociology must not have a god conception as a requirement of being a science like many other sciences; and whether being objective requires being godless are equally meaningful and important. Also, seeking answers to questions like whether a godless or godly scientific discipline is possible or not; whether godless sociology or atheist sociology requires godless/atheist sociologists; if there is a god concept’ on in sociology, whether this is a monotheistic or a polytheistic god understanding, can contribute to the understanding and clarification of an important dimension of sociology. In this article, the approach of sociology to the “God” is tried to be covered around these questions and issues within relatively narrow limits.

In this study, it is assumed that “Western Sociology” has acted from a sociological and anthropomorphist point of view about God in relation to institutions, events and processes such as primitive religions, church, Reformation, Protestantism, positivism, modernity and modernization, secularization, rationalization. In this context, it can be said that the main line of classical Western sociology has seen society as a venter of religion and God/gods and argued that the society deified itself with certain structural features and various processes, and therefore that society is the same thing as God.

Sociology as a modern science, especially in the context of Auguste Comte’s (1798-1857) and Durkheim’s (1858-1917) sociologies of religion, sometimes identify society with religion and God (gods). In the background of this identifying, it is not very clear whether society produces God (gods) or whether God (gods) produce society; but it seems that society is slightly more dominant. This is seen in Comte, Marx (1818-1883), Freud (1856-1839) and Durkheim’s views of religion and society. It is understood that some of classical sociologists sometimes have made religion, sometimes gods or gods society and also made society god on the basis of positivism, and some on the basis of modernization and secularization, some on the basis of rationalization, some also on the basis of all of these.

Classical sociologists have developed a conception of god that changes in parallel with the general change of society and centered on the society and the culture, education and knowledge level of society and also probably being influenced by their own imaginations and beliefs of god. Accordingly, it can be said

that sociologists have contemplated on the “sociology of God’s imagination” or “the sociology of faith in God”. In doing so, it must be said that sociology can go as far as sociologicalization of God, which is not its subject of research. In the final analysis, it can be mentioned that a great number of the early and classical sociologists such as Comte, Marx and Durkheim, who played a primary role in the formation and development of sociology as a modern science, replaced man, humanity and society with God.

Many sociologists have acted with an evolutionist concept of god in accordance with evolutionist progressive understanding of history, religion and society. In this view, societies evolved from polytheistic beliefs to monotheistic faith, and finally reached a monotheistic faith. In modern times, societies have become more distant to God, and God has lost power in social or public spaces.

It should be noted that Ibn Khaldun, the first “sociologist”, the scholar of Umran, performed the science of sociology which he invented under the name of ‘Ilm al-‘Umran without concealing and removing the belief in Allah, even on the basis of Allah’s social rules and laws (Sunnatullāh), but by paying utmost attention to be objective. Ibn Khaldun, bases many of his concepts and theses in his sociology which is developed in *Mukaddime* on the Qur’anic verses. It is understood that Ibn Khaldun forming many of his concepts on the basis of the Qur’an and of course, his Qur’anic belief is the belief in Allah. Ibn Khaldun sets forth an example of the fact that a sociologist with a belief in Allah can look at things objectively and impartially.

In this context, the god of sociology is an anthropomorphic and a sociological god. Although many sociologists, especially classical sociologists, stated that God was not the subject of sociology, they have dealt with the subject of God and understood god as a product of society. In fact, perhaps the most important aspect of their involvement with God is “the idea of God as the product of society” which helps explain how religion emerged.

In the final analysis, it can be said that although “those who involve God” state that god is not the subject of sociology in their sociological researches and investigations, they see god as a collective entity representing the society, the shadow or reflection of society, and they considers or are close to considering society or group one/the same with the god or gods. From all these issues, it is understandable that classical Western sociology and those who influenced by this sociology put society as a god and perceive society as a god.

It should be noted that, at this point, no longer be regarded that sociology perceives “God” as it done in a part of the period of origin and the classical phase; although sociology as a relatively established science, it excludes the theological and metaphysical issues, it does not have the absolute attitude of rejecting and denying the subjects that fall within these fields.

Keywords: Sociology, God, Religion, Positivism, Methodology.

Sosyolojide Tanrı Tasavvuruna Bir Giriş Denemesi

Öz: Felsefe ve kelam gibi ilim dallarında tanrı tasavvuru konusunun ele alınması, şaşırtıcı olmak şöyle dursun, bu alanların en temel konuları içinde olması nedeniyle zorunludur. Fakat iş, sosyolojide tanrı tasavvuruyla ilgilenmeye geldiğinde veya “sosyolojide tanrı tasavvuru” denildiğinde, ilk bakışta hiç de yanyana gelmemesi gereken iki şeyin, paradoksal bir biçimde ve anlamsız bir zorlamayla birarada kullanılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Oysa konuya biraz daha yakından bakılırsa, durumun böyle olmadığı anlaşılabilir. Çünkü sosyoloji, dinin toplumsal boyutlarını veya tersinden toplumun dinî boyutlarını araştırma konusu yaparken doğrudan ya da dolaylı olarak tanrı konusuyla ilgilenmiş, hatta bazı sosyologlar, işi daha ileri boyutlara taşıyarak toplumun tanrı veya tanrılar ürettiğini, toplumla tanrının aynı şeyler olduğunu, tanrı veya tanrıların toplum veya grupların yansımaları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla sosyolojide, özellikle klasik “Batı Sosyolojisi”nde toplum tanrıdır, tanrı da toplumdur. Bu bakış açısında toplum kendini tanrılaştırmıştır. Bu şöyle de ifade edilebilir: Tanrı kendini toplum(sal)laştırmıştır, yani toplum halinde yansıtmıştır. Bir bakıma tanrı sosyoloji(k)leşmiş, sosyoloji de tanrı(sal)laştırılmıştır. Bu çalışmada, bazı sosyologların görüşlerinden ve bazı sosyoloji kaynaklarından hareketle sosyolojide Tanrı tasavvuru giriş mesabesinde ele alınmaktadır.

Özet: Sosyolojiyle Tanrı'nın birlikte veya yanyana zikredilmesi yahut birbiriyle bağlantılandırılması, ilk bakışta oldukça şaşırtıcı gelebilir. Hatta “sosyolojide Tanrı tasavvuru” gibi bir ifadelendirme, paradoksal da görülebilir. Lakin sosyologların din ve toplum yaklaşımlarına yakından bakıldığında, sosyolojinin Tanrı ile ne kadar içili dışlı kılındığı ne kadar yakından ilişkili hale getirildiği görülebilir. Bu şekilde yaklaşıldığında, sosyolojinin “Tanrı”ya nasıl baktığı, sosyolojinin tanrısının olup olmadığı, varsa nasıl olduğu, sosyolojinin atesit olup olmadığı gibi hususlar, önemli hale gelmektedir. Sosyologların Tanrı tasavvuru veya inançlarının neler olduğu, sosyologların inançlarından bağımsız bir biçimde sosyolojinin tanrı veya tanrılarla ilişkisi, tanrılara bakışı ele alındığında, nasıl bir bilimin ortaya çıkacağı, sosyolojide tanrı yoksa ne olacağı, varsa ne olacağı, bir bilim dalı olarak sosyolojinin diğer birçok bilim dalı gibi bilim olmasının bir gereği olarak zaten tanrısının olmaması gerekip gerekmediği, nesnel olmanın tanrısız olmayı gerektirip gerektirmediği soruları da aynı şekilde anlamlı ve önemlidir. Yine tanrısız veya tanrılı bir bilim dalının mümkün olup olmadığı, sosyolojinin tanrısız veya tanrıtanımsız olması, sosyologların da tanrıtanımsız olmasını gerektirip gerektiremeyeceği, sosyolojinin tanrısı varsa, bunun monoteistik tanrı anlayışı mı yoksa politeistik tanrı anlayışı mı olduğu sorularına cevap arayışları, sosyolojinin önemli bir boyutunun anlaşılması ve vuzuha kavuşturulmasına katkı sunabilir. Bu makalede bu soru ve konular etrafında sosyolojinin “Tanrı”ya yaklaşımı nispeten dar sınırlar içinde ele alınmaya çalışılmaktadır.

Bu çalışmada klasik “Batı Sosyolojisi”nin; ilkel dinler, kilise, Reformasyon, Protestanlık, pozitivizm, modernlik ve modernleşme, sekülerleşme, rasyonelleşme

gibi kurum, olay ve süreçlerle bağlantılı olarak Tanrı konusunda hiçbir konuda olmadığı ölçüde sosyolojist ve antropomorfist bir bakış açısıyla hareket ettiği varsayılmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki, klasik Batı sosyolojisinin ana çizgisi, toplumu dinin ve Tanrı'nın/tanrıların anarhmi olarak görmüş, toplumun bazı yapısal özellikleriyle ve çeşitli süreçlerle kendini tanrılaştırdığını, dolayısıyla toplumun tanrı ile aynı şey olduğunu ileri sürmüştür.

Modern bir bilim olarak sosyoloji, Auguste Comte (1798-1857) ve özellikle Durkheim'in (1858-1917) din sosyolojilerine bakılırsa, bazen toplumla din ve tanrıyı (tanrıları) aynılaştırır. Bu aynılaştırmanın arkaplanında toplumun mu tanrıyı (tanrıları) ürettiği yoksa tanrının (tanrıların) mı toplumu ürettiği çok net anlaşılmaz; fakat toplum biraz daha baskın görünmektedir. Comte, Marx (1818-1883), Freud (1856-1839) ve Durkheim'in din ve toplum görüşlerinde bu görülmektedir. Anlaşılmaktadır ki klasik sosyologların kimi pozitivism, kimi modernleşme ve sekülerleşme, kimi rasyonelleşme, kimi de bunların hepsi temelinde bazen din, bazen de tanrı veya tanrıları toplum, toplumu da tanrı yapmışlardır.

Klasik sosyologlar, muhtemelen kendi Tanrı tasavvur ve inançlarından da etkilenerek toplumu, toplumun kültürünü, eğitim ve bilgi düzeyini merkeze alan, toplumun genel değişimine paralel olarak değişen bir Tanrı anlayışı geliştirmişlerdir. Buna göre sosyologların "Tanrı tasavvurunun veya "Tanrı'ya imanın sosyolojisi" üzerine kafa yordukları söylenebilir. Bunu yaparken sosyolojinin araştırma konusu olmayan *Tanrı'yı sosyolojikleştirmeye* kadar gidebildiklerini de söylemek gerek.

Son tahlilde modern bir bilim olarak sosyolojinin oluşup gelişmesinde öncelikli rolü olan Comte, Marx ve Durkheim gibi başlangıç ve klasik sosyologların önemli bir kısmının tanrı yerine insanı, insanlığı ve toplumu koydukları söylenebilir.

Sosyologlardan birçoğu, evrimci ilerlemeci tarih, din ve toplum anlayışlarına uygun olarak evrimci tanrı tasavvuruyla hareket etmişlerdir. Bu tasavvurda toplumlar, çok tanrılı inançlardan tektanrılı inanca doğru evrim geçirmiş ve nihayet tektanrılı bir inanca erişmişlerdir. Modern zamanlarda ise toplumlar, Tanrı'ya karşı daha mesafeli hale gelmiş, Tanrı toplumsal veya kamusal alanlardaki gücünü kaybetmiştir.

Şu da belirtilmelidir ki, ilk "sosyolog", Umran âlimi İbn Haldun, 'İlmu'l-Umrân ismiyle icat ettiği sosyoloji ilmini Allah inancını gizlemeden, ötelemeden, hatta Allah'ın toplumsal kural ve yasaları (Sünnetullah) temelinde, fakat nesnel olmaya azami özen göstererek icra etmiştir. İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde geliştirdiği sosyolojisindeki birçok kavramı ve tezini Kur'an ayetlerine dayandırır. Anlaşıldığı kadarıyla İbn Haldun, birçok kavramını oluşturmada Kur'an'a dayanmakta ve tabii ki Kur'an inancının temelinde de Allah inancı yer almaktadır. İbn Haldun, Allah inancına sahip bir sosyologun, olaylara objektif ve tarafsız bir yaklaşımla bakılabileceğinin örneğini ortaya koymaktadır.

Sosyolojinin Tanrı'sı, anlaşıldığı kadarıyla antropomorfistik ve sosyolojistik bir tanrıdır. Klasik sosyologlar başta olmak üzere birçok sosyolog, sosyolojinin konusu olmadığını belirttikleri halde Tanrı konusuna girmiş, Tanrı'yı toplumun

bir ürünü olarak anlamışlardır. Aslında Tanrı ile ilgilenmelerinin en önemli boyutu da belki dinin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya yardımcı olan bu “toplumun ürünü olarak tanrı” fikridir.

Son tahlilde denilebilir ki, sosyolojik araştırma ve incelemelerinde sosyolojinin konusu olmadığını belirtmelerine rağmen “Tanrı’yı işin içine katanlar”, Tanrı’yı toplumu temsil eden kolektif bir varlık, toplumun gölgesi veya yansıması olarak görmekte, tanrı veya tanrılar ile toplumu veya grubu bir/aynı telakki etmekte yahut etmeye yakın durmaktadırlar. Bütün bu ifade edilen hususlardan, klasik Batı sosyolojisinin ve bu sosyolojinin etkisinde kalanların toplumu tanrı olarak öne çıkardığı, toplumu tanrı olarak algıladığı anlaşılabilir.

Belirtmek gerekir ki, gelinen noktada artık sosyolojinin, “Tanrı”ya, orijin dönemi ve klasik aşamasının bir bölümündeki gibi baktığı söylenemez; bir bilim olarak nispeten oturmuş bir sosyoloji olma özelliğiyle, teolojik ve metafizik alanı araştırma alanının dışında tutsa da mutlak surette o alanlara giren konuları red ve inkâr tutumuna sahip bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Tanrı, Din, Pozitivizm, Metodoloji.

GİRİŞ

Sosyolojide Tanrı tasavvuru, ilk bakışta paradoksal görülebilir. Sosyolojiyle Tanrı'nın yanyana getirilmesi veya birbiriyle bağlantılandırılmasının oldukça şaşırtıcı olduğu açıktır. Fakat sosyologların din ve toplum yaklaşımlarına yakından baktığında, sosyolojinin Tanrı ile ne kadar içli dışlı olduğu ne kadar yakından ilgili bulunduğu görülebilir. Bu düşünceyle yaklaşıldığında, sosyolojinin “Tanrı”ya nasıl baktığı, sosyolojinin tanrısının olup olmadığı, sosyolojinin atesit olup olmadığı önem arz etmektedir. Sosyologların Tanrı tasavvuru veya inançlarının neler olduğu, sosyologların inançlarından bağımsız bir biçimde sosyolojinin tanrı veya tanrılarla ilişkisi, tanrılara bakışı ele alındığında, nasıl bir bilimin ortaya çıkacağı, sosyolojide tanrı yoksa ne olacağı, varsa ne olacağı, bir bilim dalı olarak sosyolojinin diğer birçok bilim dalı gibi bilim olmasının bir gereği olarak zaten tanrısının olmaması gerekip gerekmediği, nesnel olmanın tanrısız olmayı gerektirip gerektirmediği soruları da aynı şekilde anlamlı ve önemlidir. Yine tanrısız veya tanrılı bir bilim dalının mümkün olup olmadığı, sosyolojinin tanrısız veya tanrıtanımaz olması, sosyologların da tanrıtanımaz olmasını gerektirip gerektirmeyeceği, sosyolojinin tanrısı varsa, bunun monoteistik tanrı anlayışı mı yoksa politeistik tanrı anlayışı mı olduğu sorularına cevap arayışları, sosyolojinin önemli bir boyutunun anlaşılması ve vuzuha kavuşturulmasına katkı sunabilir. Bu makalede bu soru ve konular etrafında sosyolojinin “Tanrı”ya yaklaşımı nispeten dar sınırlar içinde ele alınmaya çalışılmaktadır.

Çalışmada varsayılmaktadır ki, klasik “Batı Sosyolojisi”; ilkel dinler, kilise, Reformasyon, Protestanlık, pozitivizm, modernlik ve modernleşme, sekülerleşme, rasyonelleşme gibi kurum, olay ve süreçlerle bağlantılı olarak Tanrı konusunda

hiçbir konuda olmadığı ölçüde sosyolojist ve antropomorfist bir bakış açısıyla hareket etmiştir. Klasik Batı Sosyolojisinin ana çizgisi, toplumu dinin ve Tanrı'nın/tanrılarının anararhmi olarak görmüş, toplumun bazı yapısal özellikleriyle ve çeşitli süreçlerle kendini tanımladığını, dolayısıyla toplumun tanrı ile aynı şey olduğunu ileri sürmüştür.

1. SOSYOLOJİDE TOPLUM VE TANRI SORUNU

Modern bir bilim olarak sosyoloji, Auguste Comte (1798-1857) ve özellikle Durkheim'in (1858-1917) din sosyolojilerine bakılırsa, bazen toplumla din ve tanrıyı (tanrılarını) aynılaştırır. Bu aynılaştırmanın arkaplanında toplumun mu tanrıyı (tanrılarını) ürettiği yoksa tanrının (tanrılarının) mı toplumu ürettiği çok net anlaşılmaz; fakat toplum biraz daha baskın görünmektedir. Comte, Marx (1818-1883), Freud (1856-1839) ve Durkheim'in din ve toplum görüşlerinde bu görülmektedir. Anlaşılmaktadır ki klasik sosyologların kimi pozitivism, kimi modernleşme ve sekülerleşme, kimi rasyonelleşme, kimi de bunların hepsi temelinde bazen din, bazen de tanrı veya tanrılarını toplum, toplumu da tanrı yapmışlardır.

Klasik sosyologlar, muhtemelen kendi Tanrı tasavvur ve inançlarından da etkilenerek toplumu, toplumun kültürünü, eğitim ve bilgi düzeyini merkeze alan, toplumun genel değişimine paralel olarak değişen bir Tanrı anlayışı geliştirmişlerdir. Buna göre sosyologların "Tanrı tasavvurunun veya "Tanrı'ya imanın sosyolojisi" üzerine kafa yordukları söylenebilir. Bunu yaparken sosyolojinin araştırma konusu olmayan *Tanrı'yı sosyolojikleştirmeye* kadar gidebildiklerini de söylemek gerek.

Sosyolojinin mucidi olmasa da "sosyoloji" teriminin ve pozitivist bilimin mucidi olan Comte, "Büyük Varlık" olarak tanımladığı insanlığın bütün problemlerini çözen bir bilimin imkanına güçlü biçimde inanan bir insandı. Tarih ve toplumun evrelerine entelektüalist bir yaklaşımla baktığı anlaşılan Comte'un sosyolojisinde ilerlemenin ölçütü, ideolojik düzeydeki değişimler, başka bir ifadeyle zihin ve düşüncelerdeki gelişimlerdir. Hayal gücünün gözleme baskın olduğu *teolojik aşamadan metafizik aşama* yoluyla gözlemin hayal gücüne baskın olduğu *pozitif aşamaya* geçiş olarak özetlenebilecek olan söz konusu ilerleme düşüncesi, Comte'cu sosyolojinin tanrı yaklaşımını anlamamıza yardımcı olabilir. İnanç ve vahye dayalı bilgiyi reddeden pozitivist sosyolog Comte'a göre teolojik aşamada din, metafizik aşamada felsefe ve pozitif aşamada bilim egemen olmaktadır. Bu bakış açısında insan akli mükemmelere ulaşmak için çalıştığından dolayı, toplumlar bu aşamalardan geçerek pozitif döneme varacaktır. Comte'a göre, medeniyetin gelişimi, insan ırkının kendisini mükemmelleştirme eğiliminden kaynaklanan tabii bir yasayı izlemekte, bu nedenle değiştirilememekte, mezkûr aşamalardan hiçbiri atlanamamakta ve geriye doğru bir adım da atlamamaktadır. Özetle Auguste Comte'un fatalist evrimci-ilerlemeci din yaklaşımında insanlar, ilerleme sürecinin içinde belirli aşamalardan geçerek monoteizme erişmiş ve monoteizm de miadını doldurduktan sonra pozitivism ve son din olarak insanlık dini evresine gelmişlerdir. Görüldüğü gibi

Comte, Tanrı'nın yerine insanlığı koyan bir anlayışa sahipti. Comte'un Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı mektupta söylediği ifadeler, onun bu tanrı yaklaşımını ortaya koymaktadır. Comte, bu mektupta, İslam dininin insan için çok önemli hedef ilkelere olduğunu; sözcümleri siyasal boyutta kendini gösteren etkilerin, İslam'ın temel insanî yaklaşımı ekseninde, insanlığın birlik ve mutluluğunu sağlamak amacıyla yönelik olduğu görüşünü belirtmektedir. Comte'a göre İslam dinini bu amacı taşımasından dolayı Osmanlılar kısa bir süre sonra Tanrı yerine insanlığı tercih edecek ve böylece söz konusu büyük amaç doğrultusunda ilerleyerek hedefine en kısa yoldan erişeceklerini müşahade edeceklerdir.¹

Demek ki Comte'un dini "İnsanlık Dini", tanrısı "İnsanlık" ve temel ilkesi ise "başkaları için yaşamak" olarak ifade edilebilecek olan altruizm (diğergamlık, özgeçilicilik) şeklinde dışarı vurulabilen sevgidir. Bu dinde topluma ve insanlığa tapmak esastır. Bu din ve tapma, diğer dinler gibi teolojik ve metafizik değil, bilimsel ve pozitivisttir.²

Köhne din dönemlerinin kapanacağını ileri sürüp kendi kurduğu insanlık dinini ilan eden ve bu din için bir de "hakiki bir ilmihal" kitabı olarak *Pozitivizm İlmihali*³ yazan Comte'un pozitivistik sosyolojisini onun din ve tanrı yaklaşımından ayrı değerlendirmek mümkün değildir. O, sosyolojisini, en son aşamada başta teolojik zihniyet üreten İslam ve Hıristiyanlık olmak üzere monoteist dinlerin de ortadan kalkacağı öngörüsü üzerine kurmaktadır.

Sosyolojinin başlangıç aşamasında oynadığı rolün önemi yadsınamayacak olan Karl Marx da sosyoloji-tanrı ilişkisi ya da ilişkisizliği konusunda zikre değer bir sosyolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Marx'ın sosyolojisinde, din, insanların dünya hayatında birey ve toplum olarak gerçek acı ve dertlerinin, gerçek keder ve ıstıraplarının bir tezahürü veya yansıması, bireysel ve toplumsal düzeylerde, ailevi, siyasal, kültürel, düşünsel, ekonomik, alakî, hukukî vs. boyutlarda bir ifadesi olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla Marx'ta din, insanların gerçek hayatta yaşadıkları acı, ıstırap veya dertlere bir itirazın adı, o acı, ıstırap veya dertlerin ağırlığını azaltma, hafifletme ya da kendileri açısından geçerli kılma, yani onlara meşruiyet kazandırma yolu olarak ifadesini bulur. Dine bu yaklaşım tarzı Marx'ın son tahlilde dini halkın afyonu olarak özetlemesini intaç eder. Böyle bir bakış açısıyla din, olduğu haliyle anlaşılabilen, yanlışlığı farkedilemeyen bir dünya anlayışı ve bilincidir. Bu anlayış ve bilinçle din, mazlumları, güçlü ve zengin sınıflar tarafından ezilen sınıfları, mevcut durumlarıyla hayata bağlamaya hizmet eder. Böylece din, yaşanan olumsuzluklarıyla, acı ve ıstıraplarıyla kendini gösteren gerçek sefillik ve rezilliklere yönelik olması muhtemel etkili itirazları, mevcut olumsuz dünyaya karşı muhtemel ve mümkün bir daha iyi dünya kurma girişimlerini söndürme veya daha baştan etkisizleştirme işlevi görür. Bu noktada dinin ideolojik bir işlevle hayatta rol oynadı-

¹ Auguste Comte, "Mustafa Reşid Paşa'ya Mektup", *İslamiyet ve Pozitivizm* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012).

² Bk. Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, Çev. Peyami Erman (İstanbul: MEGSB. Yayınları, 1986).

³ Comte, *Pozitivizm İlmihali*.

ğı söylenebilir. Bu ideolojik işlev Marx'ın din ve toplum teorisinde, yaşanan reel sefillik, düşüklük, rezillik, eziklik ağırlıklı hayatı meşrulaştırır; söz konusu olumsuz hayat şartlarını değiştirmeye yönelik çabaları ve bu bağlamda kendini gösterebilecek protestoları engeller. Dahası din, insanların dünyada yaşadıkları olumsuzlukları, acı ve kederleri öteki dünyaya havale eder. Bütün bu işlevleriyle din, hâkim sınıflarla mahkûm sınıflar arasındaki münasebetlerin toplumsal hayatta belli bir istikrar düzeyinde seyretmesinde etkili olur.⁴

Görülebileceği üzere Karl Marx'ın yaklaşım tarzında ve din okumasında din, merî toplumsal sistem ve düzenlemeleri insanlar katında, bilhassa ezilenler nezdinde açıklamak, geçerli kılmak, haklı hale getirmek suretiyle güçlü ve egemen sınıfların bir enstrümanı olarak hizmete alınan, araçsallaştırılan ve istikrarı korumada fonksiyonallaştırılan bir ideoloji olarak anlamlandırılmaktadır. Bu suretle din, toplumda ideal olsa da gerçeğin sınırları dışında bir dünya üreterek veya kurarak, toplumsal adaletsizliklerle mücehhez reel dünyevi hayata karşı bir teselli, telafi, anlamlandırma ve haklılaştırma işlevleriyle öne çıkmaktadır. Anlaşılmaktadır ki, Marx'a göre bir bakıma din insanı değil, insan dini oluşturup inşa etmektedir. Özetle Marx, Engels ve diğer bazı marksistler göre din, ezilen yaratılmışın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın ruhu ve halkın afyonudur.⁵ Böyle bir yaklaşımda açıktır ki din, daha baştan araçsal bir konum atfedilerek ele alınmaktadır. Baştan araçsal konum atfedilerek, baştan tamamen insan ürünü olarak konumlandırılarak açıklanan bir dinden, Marx'ın bakış açısına göre kurtulmanın yollarını aramak lazımdır.

Bu yürüyüşte biraz daha ilerleyerek denilebilir ki, Marx'a göre din bir yabancılaşmadır ve aynı zamanda yabancılaşma aracıdır. Marx'ın din ve toplum teorisinde dinî inanç ve hayat tarzı, insanın yabancılaşmasında en derinlikli şeklin ifadesidir. Marx, dini kapitalizm bağlantılı olarak ele alırken onu kapitalist üretim tarzının yabancılaşmaya yol açan tesirlerinin önemli bir unsuru olarak görür. O halde denilebilir ki, Marx ve doğal olarak Engels, dini, onda gördükleri veya ona hamlettikleri bir yabancılaşma boyutuyla izler ve incelerler. Bu yaklaşımda söz konusu yabancılaşmanın gerçek sebebini, ekonomide ve toplumsal ilişkilerde aramak gerek. Bu yaklaşıma sahip olanlar, dinin devlet ya da toplumla münasebetlerinin nasıl olması gerektiğiyle alakadar değillerdir. Dinin toplumsal adaletsizlikler karşısında gördüğü telafi etme, teselli etme, açıklama ve meşrûiyet kazandırma işlevlerini ortaya koyarak dini izah edip radikal bir şekilde olumsuzlayarak eleştirirler. Onlara göre toplumsal ve ekonomik bir durumun ürettiği bir olay olarak din, o toplumsal ve ekonomik durumu meşrûlaştırarak yaşatmaya hizmet eder. Bu nedenle dinî yabancılaşmaya karşı bu durumu dönüştürmek suretiyle mücadele edilebilir. Din, şayet, sosyal kötülüklerin bir tür göstergesi ise, tersinden bakıldığında onun ortadan kaldırılması, sosyo-ekonomik temelde gerçekleştirilen dev-

⁴ Karl Marx-Friedrich Engels, "On Religion", *Religion and Ideology*, der. R. Boccock ve K. Thompson (Manchester University Press, 1987), 11-20.

⁵ Marx-Engels, "On Religion", 11-20.

rimin sonucu olacaktır. Marx ve Engels'e göre, tabii ki devlet de bir yabancılaşma kaynağıdır. Onlar, devletin ortadan kalkacağını haber vermeleri gibi, sonunda dinin bütünüyle silinip gideceğini düşünürler.⁶ Her ne kadar Blunden, Marx'ın ateist olmadığını ileri sürse de, Marx'ın sosyolojisinin tanrı-tanımsız bir inanç ve önyargıya dayalı, en azından dine karşıt bir sosyoloji olduğu söylenebilir.

Sigmund Freud'un din ile ilgili görüşünün Marx'tan çok farklı olmadığını da kaydetmek gerek. Freud, her ne kadar bireysel düzlemde bir din teorisi geliştirmiş olsa da hareket noktası itibariyle Feuerbach ve Marx'la hemen hemen aynı mantığa sahiptir. Bilindiği gibi Freud'a göre de din uyutucudur, nevrozdur. Sonuçta aslında Marx ve Freud'a göre din açıklanıp rafa kaldırılacak bir şeydir.⁷

Comte'un toplumun yapısını temelde zihnî gelişmenin belirlediği görüşü gibi, Karl Marx'da F. Fürstenberg'in telafi kuramı olarak nitelediği yönde bir anlayış zorlanmaksızın bulunur. Marx, "din eleştirisini esasen tamamlanmış olarak görür." Strauss ve Feuerbach, insanî bir ürün olduğunu ileri sürerek dinin maskesini çıkardıklarını düşünmüşlerdir. Feuerbach'ın dine ilişkin görüş ve düşüncelerinden etkilenen Marx, dini toplumsal bir ürün olarak anlayarak bu "eleştirici" öncülerini aşar. Tek başına insan değil, aksine "din yanlış bir dünya olduğu için, yanlış bir dünya bilinci" olarak, dini "toplum" üretir. Din, çoğunlukla topluma zarar veren aldatıcı bir uyuşturucu olarak düşünülür.⁸

Emile Durkheim'da tanrıyı veya tanrıları toplumsallaştırma, tanrıyı toplumun ürünü olarak görme, toplum ile tanrıyı aynı telakki etme oldukça açık bir biçimde görülmektedir. Durkheim'ın din sosyolojisine bakıldığında, orada toplum ile tanrının bir görüldüğü, bilmeden tanrısallaştırılan toplumun, içinde bütün dinlerin üretildiği şey olduğu görülür. Durkheim'ın din yaklaşımında din, toplumsal işlevleriyle ele alınır. Bu bakış açısıyla din, inanç ve ibadet boyutlarıyla hem inananların inandıkları Tanrı ve inanç ilkelerine sahip oldukları bağlılığı ve bağları güçlendirir, hem de üyesi oldukları topluma bağlılıklarını sağlamlaştırır. Böyle bir anlayışta, dinin Tanrı ve toplum boyutları iç içe geçer ve aslında dinin, daha doğrusu dindeki Tanrı'nın toplum olduğu gibi bir düzleme gidilir. Nitekim Durkheim'a göre Tanrı, toplumun mecazi bir ifadesinden başka bir şey değildir. Bu yaklaşımıyla Marx'a yaklaşan, hatta Marx'ın insan ve toplum temelli din yaklaşımın daha da güçlendiren Durkheim, toplumla Tanrı'yı adeta aynılaştırır. Zaten onun dini ve dindeki Tanrı tasavvur ve inancını Avustralyalılar örneğinde kabile, totem, mana, totemizm, ata ruhu, ritüel vs. ekseninde izah etme çabasında da Tanrının toplum, toplumun da tanrı oluşu açıkça görülür. Durkheim'a göre yüce kabile tanrısı, nihâi derecede yüksek bir pozisyon elde etmiş bir ata ruhudur. Bu ata ruhları, ferdî ruhlara uygun bir şekilde üretilmiş varlıklardan başka bir şey değildiler.

⁶ Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018).

⁷ Bk. Okumuş, *Din Sosyolojisi*.

⁸ Bk. Okumuş, *Din Sosyolojisi*.

O halde yüce Tanrı tasavvuru ve inancı, bütünüyle, tesirini daha özel totem inançlarının kökeninde görülebilen kabile hissine atfedilebilir.⁹

Durkheim, *Dinî Hayatın Pirimitif Biçimleri* adlı kitabında tanrı ve din tasavvur ve inançlarının toplumun genel yapısına, kültür durumuna vs. göre değiştiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda tanrı inancının olmadığı inanç ve dinler mevcut olabilmektedir. Durkheim'a göre yine söz konusu sosyolojik gerçeklikten dolayı tanrı ve ruh fikriyle inancının bulunmadığı veya sadece tâlî derecede bir rol üstlendiği büyük dinlerin mevcudiyetinden söz edilebilir. Mesela Budizm bu tür dinler kapsamında değerlendirilebilir. Farklı düşünür ve sosyal bilimcilerden de destek alarak Durkheim, Budizmin, tanrısız bir din olduğunu ve dolayısıyla tanrısız ve ateist bir ahlâka sahip bulunduğunu, Budizmde insanın tabi olduğu hiçbir tanrısının olmadığını; onun doktrininde mutlak anlamda ateist olduğunu savunur. Fransız sosyolog Durkheim'in yaklaşımında Budist, içinde yaşadığı acı ve ıstıraplarla dolu ve kendisinin de acı ve ıstıraplar çektiği bu dünyanın nereden geldiği ile ilgili değildir; acılarla dolu dünyayı bir olgu olarak görür, hatta kabul eder, elbette bütün mücadelesi de ondan kurtulma mücadelesidir. Bu kurtuluş mücadelesinde, kendinden başka itimat edeceği hiçbir şey de yoktur. Mücadelede kendine yardım etsin diye çağıracağı ve sonra teşekkür edeceği bir tanrısından da bahsedilemez. Bazı mezheplerinde, Buda bir tür tanrı gibi algılanmaya başlansa ve ona mahsus kılınan mabetler olsa da oralardaki ibadetler çok basittir. Budistler gibi Cayinistler de ateist olup bir yaratıcı düşüncesini olumsuzlarlar. Cayinistlerin inancında, bu dünya ebedidir.¹⁰

Durkheim'in sosyolojik din ve sosyolojik tanrı anlayışında tanrı fikri ve inancını, toplum, mesela ayin veya ritüellerle icat etmiş olabilir. Durkheim'a göre tanrılardan yahut manevî varlıklardan tamamen müstakil ve deistik inançlarla dinlerde bile mevcut bulunan birçok ritüel mevcuttur. Bunlardan birincisi belki de yasaklardır. Toplumsal hayatta din olarak kendini gösteren yaşam biçiminde çok sayıda olan yasaklar vardır. Örnek olarak Kutsal Kitap, kadının her ay belli bir süre yalnız yaşamasını emreder: Yine loğusalık zamanında da kadından yalnız yaşamasını ister. Durkheim, sosyolojik olarak dini temellendirirken kurbanı da önemli bir örnek olarak getirir. Ona göre kurban, insanların da tanrıların da kökeninin kendisine atfedildiği bir ibadet ve ritüel örneğidir. Kurban, Durkheim bakışında, sadece insanların değil, ayrıca tanrıların da kökenidir. Denilebilir ki, Durkheim'a göre insanların, toplumsal hayat gerçeklikleri içinde, bu gerçekliğin üstünde veya dışındaki bir tanrı ile ilişkilendirmekten başka amaç ve gayelere matuf ibadetleri ve ibadet bağları da söz konusudur. Bu sebeple, din, tanrı veya ruh fikrinden daha geniş bir anlama sahiptir; dolayısıyla sadece tanrı ve ruh gibi terimlere dayalı bir biçimde tanımlanamaz.¹¹

Anlaşılmaktadır ki tanrı tasavvuru veya inancı, toplumun, toplumsal durumun bir yansımasıdır. Durkheim bu anlayışını, sadece ilkel kabile dinleri eksenin-

⁹ Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005).

¹⁰ Durkheim, *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*.

¹¹ Durkheim, *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*.

de bulduğu veya gördüğü bazı örneklerle temellendirmez, aynı zamanda büyük evrensel tek tanrılı dinlerde de bazı hususlarla derinleştirme yoluna gider. Nitekim Durkheim'a göre her yönüyle beşerî unsurlardan üretilmiş bir tanrı bulmak için, Hıristiyanlığın ortaya çıkışına kadar beklemek gibi bir zorunluluğumuz var. Hıristiyanlıkta Tanrı, sadece geçici bir şekilde kendini gösterdiği fiziksel boyutu bakımından değil; aynı zamanda ifade ettiği düşünce ve hisler açısından da bir insandır.¹² Bu ifadeler, bir sosyoloğun nasıl sosyolojiden türetilmiş bir tanrıyla toplum etkileşimine yaklaştığını göstermektedir. Yine Durkheim'ın yaklaşımıyla Kutsal varlık, parçalara ayrılmış, farklılaşmış ve biçim değiştirmiş yaşam tarzlarından, toplumsal hayatlardan ve toplumdaki başka bir şey değilse, o takdirde ritüel hayat, seküler ve toplumsal terimlere uygun uygun bir şekilde anlamlandırılabilir.

Durkheim, Tanrı'yı topluma bağlarken, toplumla, toplumsal hayatla temellendirirken, toplumun bireyle etkileşimine değinir ve bunu yaparken de Tanrının toplumun ürünü olduğunu ispatlamaya çalışır gibi yapar. Bu bağlamda Durkheim'a göre eğer insanlardan dilleri, bilgileri, sanatları ve ahlakî değerleri çekilip alınırsa, hayvanlar gibi olurlar. O halde insanî tabiatın ayırt edici özellikleri, insanlara toplumdan gelir. Fakat unutmamak gerekir ki, toplum da yalnızca bireylerde ve bireyler sayesinde varlık kazanır. Toplum düşüncesi, bireysel zihinlerden, inançlardan söner veya kalkarsa, grubun veya toplumun gelenekleri, alışkanlıkları, değer kalıpları ve arzuları, bireyler tarafından hissedilmez ve paylaşılmazsa, o zaman toplum, toplumsal hayat diye bir şey kalmaz. Böyle bir durum toplumun ölümü demektir. Öyleyse tanrı da toplum da yalnızca insanî zihinde ve inançlarda yerini bulduğu ölçüde bir gerçekliğe sahip olur. Şüphesiz o yer ne olursa olsun, ona bu yeri de biz insanlar veririz. Bireyler, toplum denilen varlık olmadan bir şey yapamadıkları, bir şey olmadıkları gibi, Tanrıların sembolik ifadeleri olan toplum da bireyler olmadan hiçbir şey yapamaz, hiçbir şey olamaz.¹³

Durkheim ile devam etmekte fayda vardır; zira Durkheim, kendisinden sonra sosyolojide tanrı tasavvurunu çok etkileyen bir sosyolog ve din sosyoloğudur. Durkheim'ın din sosyolojisinde totem öncelikle bir semboldür, yani başka bir şeyin maddî bir ifadesi olma özelliğiyle varlığı anlamlı hale gelir. Buradaki bu başka şeye bakılırsa, totemin iki fark türden eşyayı ifade ettiği, işaretlediği, yani sembolize ettiği anlaşılır. Buna göre totem, bir yandan totem esası veya Tanrı olarak adlandırılan şeyin zahirî ve haricî şekli iken diğer taraftan aynı zamanda tanrı diye de adlandırılan özel bir toplumun sembolüdür. Mesle klanın bayrağıdır. Totem hem Tanrının hem de toplumun bir sembolü ise, o zaman bunun sebebinin, Tanrı ve toplumun aynı şey veya aynı şeyin iki farklı görüngüsü olması olduğu söylenebilir mi? Durkheim'a göre genel olarak söylemek gerekirse, bir toplumun, yalnızca insan bilinci üzerindeki tesirleri sebebiyle, bireylerde tanrılık hissini doğurmak ve uyandırmak için zorunlu olan her şeye sahip olduğu açıktır. O halde bir tanrı,

¹² Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*.

¹³ Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*.

ona inanan için ne ise ne anlam ifade ediyorsa, bir toplum da ona mensup olanlar için odur, o anlama gelir.¹⁴

Durkheim'ın din ve toplum teorisinde bir tanrı, her şeyden önce insanların kendilerinden daha üstün olduğunu tasavvur ettikleri ve o tasavvura göre daha üstün konuma yerleştirdikleri ve bu tasavvur etme ve konumlandırmaya uygun olarak kendisine bağlı olduklarını hissettikleri bir varlıktır. Bu varlık, ister Zeus veya Yahve gibi bilinçli şahsiyetler, isterse totemizmdeki gibi soyut güçler olsun, bu tanrılara inanan mü'minler, son tahlilde inançlarının bir gereği olarak kendilerinin belli şekillerde, belirli kalıplar dahilinde davranmak zorunda olduklarına inanırlar. Toplum da bireylerden kesinlikle farklı, kendine özgü bir tabiata sahip olduğu için, kendisine özgü hedefler doğrultusunda hareket eder. Lakin bunu bireyler aracılığıyla yapar; bireylerin aracılığı olmaksızın o hedeflerine ulaşamaz, bunun için de güçlü bir şekilde bireylerden kendisiyle birlikte hareket etmelerini ister. Toplum, bireylerin kendi çıkarlarını unutarak, onun adeta köleleri olmalarını ister. Toplumsal hayatın, kendisi olmaksızın mümkün olmayacağı her çeşit sıkıntı, ızdırap, yoksunluk ve fedakârlıklara katlanmaya bizi zorlar. Bu sebeple bireyler, toplumsal hayatta istemedikleri birçok şeyi yapmak zorunda kalırlar. Kimi zaman kendilerinin üretmediği veya oluşturmadığı, arzulamadığı ve temayüllerine aykırı düşen fiil ve düşünme normlarına teslim olmak veya tâbi olmak mecburiyetinde kalırlar.

Durkheim'a göre esasen toplumun bilinç üzerinde kurduğu hakimiyet veya otorite, kuşatıldığı ahlaki otoriteye kendi ayrıcalığı olan fizikî üstünlüğe dayanır. Tabii ki toplum bir saygı nesnesidir. Dolayısıyla toplumun emirlerini kabul etmemizin sebebi, sadece onun kendisine karşı çıkışımızı alt edecek veya savuşturabilecek donanımla mücehhez olması değil, ayrıca gerçek bir saygı nesnesi olmasıdır. Saygılıktan ve saygı objesi olmaktan kaynaklanan bu enerji, irademizi kuşatır, ele geçirir ve işaret edilen istikamete yönlendirir. Toplumun kendisi söz konusu olduğunda, kendi emir ve yasaklamaları mevzu bahis olduğunda, bireylerin her türden düşünme ve hesap fikrini kapıda bırakır. Elbette toplum, emir ve yasaklarını, bunları kabul edip destekleyen kimseler aracılığıyla iletir. Onları işittiğimizde veya öğrendiğimizde, toplumu işitmiş, toplumdan o emir ve yasakları öğrenmiş oluruz. Bu, genelin, toplumun sesidir. Toplum genelinin sesi, bireyin sesinin hiçbir zaman sahip olamayacağı derecede çok güçlü bir tona sahiptir. Belirtmek gerekir ki Durkheim düşüncesinde toplumsal baskı, kendini manevî araç ve yollarla gösterir, insanlar üzerinde kendini hissettirir. İşte buradan toplum, insanlara kendilerinin dışında ahlaki ve aynı zamanda da etkili ve ona bağlı olarak yaşadıkları bir ya da birden fazla gücün var olduğuna dair bir fikir verir. Bu toplumun tanrılaşmaya doğru yol almasıdır. Bir tanrı, sadece bizim tâbi olduğumuz bir otorite değil, ayrıca gücümüzün de kendisine dayandığı bir kudret ve kuvvettir. Kendi tanrısına,

¹⁴ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*.

Durkheim'in yaklaşımında kendi toplumuna, daha doğrusu kendi toplum tanrısına ya da tanrı toplumuna boyun eğen ve buna binaen de tanrısının sürekli kendisiyle birlikte olduğunu düşünen insan, dünyaya güvenle, büyük bir motivasyonla ve artan bir enerji hissiyle, hareket verici bir coşkuyla yaklaşır. Bu genel güven, motivasyon ve coşkunun etkisi altında farklı kimlik ve kişiliklerle, çeşitli statü ve rollerde varlık gösterir. Toplumsal hayatta yaşanan bu zihinsel ve pratik süreç, dinin kökeninde olanlarla çok büyük benzerliklere sahiptir; bireyler, önünde diz çöktükleri toplumsal baskıyı, açık bir şekilde dinî olarak tasavvur etmişlerdir. Toplumu harekete geçiren bu durum ve güç, sadece istisnai durumlarda kendini hissettirmez. Toplumsal hayatta bireylerin yaşamlarında enerji akımlarının dışarıdan gelmediği bir an bile düşünülemez. Görevini yapan insan, toplumdan aferin aldığını, sevgi ve saygıyla karşılandığını hisseder ve bununla teselli olur. Toplumun onun hakkında sahip olduğu söz konusu duygular, kendisinin kendisi ve toplum hakkında sahip olduğu duyguların pekişmesine, mütemadiyen canlı kalmasına sebep olur. Ahlakî yaklaşımla toplumun diğer üyeleriyle uyum içinde olduğundan dolayı, kendi Tanrısının ilgisinin güzel bir biçimde kendisine döndüğünü hisseden mü'min insan gibi, yapacakları konusunda yeni bir motivasyon, güven ve cesaret kazanır. Bu sûretle ahlâkî varlığımızın sürekli yüceltilmesi demek olan şeyi üretiriz. Ancak bunun sebebinin ne olduğunu, nereden kaynaklandığını algılamakta zorlanırsınız. Bu nedenle onu, bizde içkin olarak bulunsa da içimizde bizden olmayan bir şeyi temsil eden ahlâkî bir güç şeklinde düşünürüz. Bu, insanın ahlâkî bilinci ve vicdanıdır. Belirtilmelidir ki, insanların çoğu, onu, sadece dinî sembollerin yardımıyla fark edebilir.”¹⁵

Durkheim'a göre biz insanlar olarak dünya gerçekliğinde kendimizin icat etmediği bir dili konuşuruz; kendimizin yapmadığı veya bulmadığı aletleri ve edevatı kullanırız. Aynı şekilde kendimizin tesis etmediği haklardan bahsederiz. Her kuşak, bizzat kendisinin derleyip biriktirmediği bir bilgi hazinesini tevarüs eder. Yine çeşitli medeniyet menfaatlerine sahip bir şekilde varlık sahnesindeki yerimizi alırız. İşte bizler bütün bunları toplum denilen varlığa borçluyuz. Bütün bu kazanımların, bunca birikimlerin genelde nereden geldiğini, nasıl geldiğini görmesek de hiç olmazsa onların bizzat kendimizden, kendi çalışmalarımızdan kaynaklanmadığını veya oluşmadığını hisseder, biliriz. Nitekim insanı diğer varlıklardan ayıran, bu yönüdür; zira medenîleşen, medenî bir dünya kuran ve o dünyada söz konusu birikimlerle hayatını sürdüren, sadece insandır. İnsan, bu özelliğiyle tabiatının ayırt edici sıfatlarını kendisine sağlayan, iyi güçler olarak kendisine yardım eden, kendisini koruyan ve kendisine uygun bir kaderi temin eden faal güçlerin var olduğu duygusunun etkisinden çıkamaz. Doğal olarak var olduğunu düşündüğü bu güçlere, onların varlığı ve yardımına bağladığı nimetlerin olağanüstü değerine uygun bir saygınlık göstermesi gerekir. Bu bağlamda gerçekliğin iki farklı türüyle, bir yandan

¹⁵ Durkheim, *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*.

din dışı şeyler dünyası, diğer yandan da kutsal şeyler dünyası ile ilişkide olduğumuzu biliriz. Elbette geçmişte olduğu gibi günümüzde de toplumun sıradan şeylerden hep kutsal şeyler ürettiğini müşahade ederiz. Mesela toplum, bir kişiye hayran kalmışsa ve onu harekete geçiren en derin arzularla bu arzuları tatmin etme araçlarını o kişide bulduğuna inanırsa, o zaman bu insanı, diğerlerinin üzerine yükseltir ve adeta tanrılaştırır. Bundan dolayı da kamuoyu ona tam manasıyla koruyucu tanrılara verdiği benzer bir saygınlık ve tazim atfeder. Bu, örneğin birçok hükümdar veya lider için doğrudur. Eğer onların bir kısmı doğrudan doğruya tanrı haline gelmişlerdir; tanrı yapılmamışlarsa da tanrının doğrudan bir temsilcisi olarak, dolayısıyla tanrı gibi kabul edilmişlerdir. Bu tanrılaşdırmayı yapan toplumdur. Toplum insanları nasıl kutsallaştırırsa, düşüncelerin de içinde yer aldığı bazı şeyleri de kutsal hale getirir, onları dokunulmaz kılar. Bu çerçevede denilebilir ki, bir inanç, bütün toplum tarafından ittifakla paylaşıldığında, o zaman onu reddetmek, olumsuzlamak veya onun yanlışlığını iddia etmeye çabalamak yasaktır.¹⁶

Durkheim, toplumun tanrı(lar) üretmesi veya tanrılaşması hususunda Fransa'dan modern bir örnek verir. Fransız sosyoloğun tespitlerine göre hiçbir yerde, toplumun kendisini tanrılaştırması veya tanrılar yaratması kabiliyeti, Fransız devriminin ilk yıllarında olduğundan daha net değildir. Hakikaten Fransa'da, Fransız devriminin oluş ve yerleşik hale geliş sürecinde oluşan genel heyecan dalgasının etkisi altında, tabiatları gereği saf laik olan, dinî ve kutsal olmayan şeyler, toplum tarafından kutsal şeylere dönüştürüldü. Özellikle vatan, özgürlük, akıl, eşitlik gibi kavramlar ve bunların ifade ettiği şeyler bu hususta örnek olarak zikredilebilir. Adeta yeni kutsallar ve yeni bir din ortaya çıktı. Böyle bir zeminde bir din, kendiliğinden kurulma eğilimine girdi. Bu yeni dinin dogmaları, sembolleri, mihrapları ve bayramları da ortaya çıktı.¹⁷

Bütün bu ve benzeri toplum ve din yaklaşımlarıyla Emile Durkheim, toplumu tanrı yerine koyan bir sosyoloji anlayışı geliştirmiştir. Durkheim, bir yandan idrak kategorileri denilen kavramlar da dâhil pek çok şeyin kaynağını din olarak açıklarken, öte yandan din de dâhil insanla ilgili pek çok şeyin kaynağının toplum olduğunu savunmaktadır. Durkheim'a göre insanlar, tarih boyunca totem veya tanrı biçiminde inançla değiştirilen ortak gerçeklikten başka hiçbir şeye tapınmamışlarsa çıkmazdan kurtulmak mümkündür. Din bilimi, ortak inancın ortaya çıkması için kâfi olduğundan değil, geleceğin toplumunun tanrılar yaratabileceği umudunu muhafaza ettiği için fikir birliğini tesis edecek gerekli inançları yeniden oluşturma imkânının varlığını ortaya koyar; geçmişin bütün tanrıları da değişen toplumdan başka bir şey olmasa gerektir. Esasen bilim, bir din yaratmaz, ama toplumların her çağda ihtiyaç duydukları tanrıları yaratabileceği konusunda güven verir. Dinsel çıkarlar, toplumsal ve ahlakî çıkarların sembolik biçiminden başka bir şey değildir. Din konusunda totemizm görüşünden evrimci olduğu anlaşılan Durk-

¹⁶ Durkheim, *Dinî Hayatın İlk Biçimleri*.

¹⁷ Durkheim, *Dinî Hayatın İlk Biçimleri*.

heim'in bu yaklaşımlarına bakıldığında, Comte'un tanrısız bir insanlık dini veya tanrı yerine koyduğu insanlık görüşüne benzer bir biçimde, tanrıları toplumun yarattığını ve toplumun inanç ve tapınma konusu olduğunu kabul ettiği, tanrının veya tanrıların yerine toplumu koyduğu söylenebilir. Durkheim bu yaklaşımıyla adeta toplumların tanrılar imal eden makinalar ürettiklerini söylemiş olmaktadır. Durkheim'in din teorisinde Totemizmde insanlar, farkına varmaksızın kendi toplumlarına taparlar. Kolektivite aslında bir kutsallık ve tanrısallık üretmektedir. Toplumlar, sosyal hayatın bizzat kendisi yoğunlaştığında meydana gelen bir coşkunluk durumunda oldukları zaman din ve tanrılar yaratma eğilimindedirler.¹⁸

Wach'a göre aramızdan dinin sosyolojik boyutlarını araştırıp inceleyen kimse-lerden, inceleme ve araştırmalarının, kendilerine dinin tabiatı ve cevherini açıklamaya kâfi geleceğini tasavvur edenler, hayal görmekte, aldanmaktadırlar. Wach, bunun bir ikaz olduğunu ve bu ikazın da daha ziyade Marx ve Comte felsefelerini din ve toplumun incelenmesine uyarlayan teorisyenlere hitap ettiğini düşünmektedir. Meselâ Durkheim, hiçbir argümana dayanmaksızın dinî özne ve dinin objesinin aynı olduğu konusunda peşin yargılarla hareket ettiği için, ilkel dinî kurumlar hakkında yapmış olduğu analizin değerini düşürmüştür.¹⁹ Gustave Mensching ise Durkheim'i, dini işlevselci bir yaklaşımla toplumun bir işlevi olarak kabul eden Comte'un pozitivizminden hareketle din izahı yapmakla; dinin özünü, toplumsal yönlerini ve başlangıcını bütünüyle akıl yoluyla izah etmeye çalışmakla eleştirmektedir.²⁰

Son tahlilde modern bir bilim olarak sosyolojinin oluşup gelişmesinde öncelikli rolü olan Comte, Marx ve Durkheim gibi başlangıç ve klasik sosyologların önemli bir kısmının tanrı yerine insanı, insanlığı ve toplumu koydukları söylenebilir.

2. TANRILARDAN TANRI'YA SOSYOLOJİDE EVRİMCİ TANRI ANLAYIŞI

Sosyologlardan birçoğu, evrimci ilerlemeci tarih, din ve toplum anlayışlarına uygun olarak evrimci tanrı tasavvuruyla hareket etmişlerdir. Bu tasavvurda toplumlar, çok tanrılı inançlardan tektanrılı inanca doğru evrim geçirmiş ve nihayet tektanrılı bir inanca erişmişlerdir. Modern zamanlarda ise toplumlar, Tanrı'ya karşı daha mesafeli hale gelmiş, Tanrı toplumsal veya kamusal alanlardaki gücünü kaybetmiştir.

Bazı sosyologlara göre tanrı inancı olmayan toplumlar dönemi vardır. Bu toplumlarda bilinen anlamda tanrı inancı yoktur. Durkheim, *Dinî Hayatın Primitif Biçimleri* kitabında ele aldığı primitif dinlerde durumun böyle olduğunu ileri sürmektedir. Tanrılara inanç olsa bile bu, bugünün insanının anladığı mânada değildir. Bu yaklaşımda ilkel insan, ruhları yoktan var eden, her şeye gücü yeten bir Tanrı tasavvuru ve inancına sahip değildir. İlkel insan için, ruhlar olmadan yeni

¹⁸ Raymond Aron, *Main Currents in Sociological Thought*, 3. bs. (New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2009), 60.

¹⁹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: İFAV Yayınları, 1995).

²⁰ Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Tekin Kitabevi, 1994).

ruhlar meydana gelemez gibidir. Bu sebeple ilkel insana göre doğanlar, ancak daha önce var olanların yeni biçim ve tarzları olarak doğabilirler. Bu nednele sonradan doğanların daha sonra da başkalarının doğabilmesi için varlıklarını sürdürmeleri mecburidir.²¹ Çok tanrılı dinler dönemlerinde, örneğin ilk çağlarda yaşayan toplumlarda tanrı inançları, toplumsal hayatı, toplumsal ilişkileri, toplumun kültürünü, toplumsal farklılaşmaları, güç rekabetini vs. yansıtırlar. Ortaçağlarda kilisenin hâkimiyetiyle bu hâkimiyete uygun olarak daha aşkın, ama her şeyi gören ve kontrol eden tek tanrı inancını yansıtan bir tanrı tasavvuru ve inancı geçerlidir. Modern dönemde ise yine toplumun durumuna, örneğin sekülerleşmesine paralel olarak göğe çıkan, etkisizleşen, kamusal alandan uzaklaşan, dünyevi gücü azalmış, hatta ölmüş bir tanrı tasavvuru söz konusudur.²²

Sosyolojik tanrı tasavvuruna göre pirimitif toplumlarda tanrı, insana, topluma oldukça yakındır, toplumun adeta tam bir yansımasıdır, topluma, insanlara dosttur, sevecendir. Durkheim'a göre ilkel insan; tanrılarını kötü görmez; yabancı veya düşmanlar olarak algılamaz; mecburen yönelinmesi gereken kötü niyetli varlıklar olarak kabul etmezdi. Aksine ilkel insan için tanrılar, dost, akraba ve tabii koruyuculardı. Dolayısıyla ilkel toplumlarda insan, toplumu da öyle dost olarak görür ve kendisini, itiraz etmeden samimi bir şekilde topluma teslim eder.²³

3. SEKÜLERLEŞME TEORİLERİ VE TANRININ ÖLÜMÜ

Sekülerleşmecî teorilerin bir kısmının yaklaşımında, Tanrı'nın sosyolojik açıdan öldüğü anlamına gelecek ifadeler ortaya konulmaktadır. Nietzsche'nin meşhur "Tanrı öldü." tespiti, aslında Batı'da insanın ve toplumun Tanrı'yı (tanrılarını) öldürdüğünü ifade etmektedir. Konuya bu şekilde yaklaşanlar, dinin modern toplumda artık geleneksel işlevlerinden bazılarını veya birçoğunu yerine getirmede varsayımından hareket etmektedirler. Belki de onlar, Durkheim'ın totemistlerin tanrılarıyla ilgili yaptığı değerlendirmeyi modern döneme uyarlamaktadırlar. Fransız sosyoloğun yaklaşımında tanrılarının bizzat kendileri de ibadete muhtaçtırlar. Tanrılarda bu muhtaç oluş, onlara tapanlardan daha az değildir. Elbette insanların tanrılar olmadan yaşamaları imkânsızdı. Diğer yandan tanrılar da insanların kendilerine ibadetleri olmadan yaşayamaz, ölürlerdiler. Bu ibadetin gayesi, sadece profan varlıkları kutsal varlıklarla birleştirmek değil, aynı zamanda onları canlı tutmak, yeniden üretmek ve mütemadiyen ihya etmektir. Şüphesiz ibadetler ve benzeri maddî sunuşlar, insanlar üzerinde ve genel olarak toplumda etkili olurlar. Bunlar, kendine has özelliklerden dolayı değil, kendileri boş olsalar bile, bu sunuşları yeniden uyandıran ve onlara eşlik eden zihinsel durumlar sayesinde böyle etkileri oluştururlar.²⁴

²¹ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*.

²² Bk. Mustafa Tekin, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003): 475-492.

²³ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*.

²⁴ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*.

4. BİR YÖNTEM OLARAK TANRITANIMAZLIK

Sosyolojide ve din sosyolojisinde olay ve olgulara yaklaşım noktasında objektiflik ve tarafsızlığın nasıl sağlanacağı hakkında farklı görüşler serdedilmiş, çeşitli açıklamalar getirilmiş, birçok tartışma yürütülmüştür. Bu çerçevede bazı sosyologlar, dinî olay ve olgulara sosyolojik düşünmede, dini araştırmada metodolojik anlamda ateist bir bakışla yaklaşımda bulunmayı teklif etmektedirler. Mesela Peter L. Berger'e (1929-2017) göre toplumsal bağlamda din incelemesi yaparken metodolojik çerçevede ateist olunursa, objektif olunabilir. Bu durumda sosyolojide araştırmacı veya sosyolog, araştırmayı yürütme ve sonlandırma boyunca ateist, yani tanrıtanımaz olmaktadır. Berger bunu sosyolojik ateizm olarak adlandırmaktadır.²⁵ Genel anlamda objektiflik ilkesi tartışma konusu iken bu ilke, nasıl mümkün olabilir? Bunun ciddi bir tartışma konusu olduğu açıktır. Elbette Berger, metodolojik ateizmi önerirken sosyolog veya din sosyoloğunun ateist olması gerektiğini savunmamaktadır. Sosyolog, her türlü inanç ve ideolojiye sahip olabilir; Müslüman da olabilir, Hıristiyan da olabilir, başka bir din mensubu da. Fakat araştırmasını yürütürken metodik ateizmi benimsemesi nesnellik ve tarafsızlık için iyi olacaktır. Anlaşılmaktadır ki, Berger, sosyolojinin metodolojik olarak ateist olduğu görüşündedir.

5. TANRI TASAVVURUNUN VE TANRI'YA İMANIN SOSYOLOJİSİ

Bizzat tanrının varlığı ve birliği, tanrı tasavvuru ve tanrı inancı veya tanrıya iman gibi konular kelami ve felsefi düzlemde, sosyolojinin araştırma konuları arasında yer almasalar da; Tanrı tasavvurunun ve Tanrı'ya iman etmenin toplumsal temel, boyut ve tezahürleri; toplumun inanç, iman, kültür, bilgi, düşünce vs. dünyasının düzeyine göre Tanrı anlayışı ve tanımları; Tanrı anlayışı ve Tanrı'ya iman ile toplumun etkileşimi;²⁶ tanrı tasavvurunun toplumsal akisleri ve toplumsal durumların, imkân, birikim ve olayların tanrı tasavvuruna etkileri, sosyolojinin inceleme alanı kapsamındadır.

6. İBN HALDUNCU SOSYOLOJİ'DE TANRI

Belirtmelidir ki, ilk “sosyolog”, Umrân âlimi İbn Haldun, ‘İlmu’l-‘Umrân ismiyle meşgul olmayı denediği sosyoloji ilmini Allah inancını gizlemeden, ötelemeden, hatta Allah'ın toplumsal kural ve yasaları (Sünnetullah) temelinde, fakat nesnel olmaya azami özen göstererek icra etmiştir. İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde geliştirdiği sosyolojisindeki²⁷ birçok kavramı ve tezini Kur'an ayetlerine dayandı-

²⁵ Berger, Peter L. *The Sacred Canopy*. Garden City: Doubleday, 1967. Bk. James S. Bielo, *Anthropolgy of Religion: Basics* (New York: Routledge, 2015), 99-101.

²⁶ Tekin, “Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü”, 475-492.

²⁷ Ejder Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, 2. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009).

rır.²⁸ Tabii ki İbn Haldun, Kur'an'ın bazı ayetlerini birçok müfessirden farklı anlamlandırıp yorumlar. Bu bağlamda İbn Haldun'un bu hususiyetinde, yani ayetlere yaklaşımında orijinal veçhesinin meydana gelmesinde, ayetleri “sosyolojik” okumayla ele almasının, kendi kurduğu ilmin adı, konusu ve metodolojisi çerçevesinde belirtilirse, 'İlmu'l-'Umrân'ın (Umran İlmi) ilkeleri ve yöntemi çerçevesinde okuyup anlama çabasının etkisi çoktur. İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde; Sünnetullah, toplumsal bir varlık olarak insan, umran, medeniyet, asabiyet, çalışma, toplumsal değişim ve çöküş, toplumsal sınıflar, siyaset, bilhassa devlet, ekonominin toplumsal hayattaki önemi, peygamberlerin gönderildiği yerlerin özellikleri, hadariyyet, bedeviyet gibi konularda ayetlere yöneldiği anlaşılmaktadır. İbn Haldun, bu konu ve problemlerle bu konu ve problemlerin kapsamına giren hususları, öncelikle ayetlere dayanarak ele almış ve anlamlandırmıştır.²⁹

Anlaşıldığı kadarıyla İbn Haldun, birçok kavramını oluşturmada Kur'an'a dayanmakta ve tabii ki Kur'an inancının temelinde de Allah inancı yer almaktadır. İbn Haldun, Allah inancına sahip bir sosyoloğun, olaylara objektif ve tarafsız bir yaklaşımla bakılabileceğinin örneğini ortaya koymaktadır.

7. İSLAM SOSYOLOJİSİNDE TANRI

İslam dininin temel esaslarına bağlı kalınarak yürütülen, ideolojik ve dinî amaca dayanan İslam sosyolojisinde Allah inancı, hareket noktasıdır. Dolayısıyla Allah'ın varlığının ve birliğinin olumsuzlanması, topluma veya insanlara indirgenmesi asla kabul edilmez. İnsanların, toplumların ürettiği, uydurduğu tanrı ve din, elbette tarihte ve bugün çoktur. İslam'ın Allah inancı ve tasavvuru, İslam sosyolojisinin temel düsturudur.³⁰ Bu sosyolojide Allah'tan geldiğine inanılan Kutsal Kitap Kur'an, en temel kaynak, Hz. Muhammed'in (s) Sünneti ise ikinci temel kaynaktır. İslam sosyolojisinde bu önkabullerle toplum araştırmaları yürütülür.

Doğası gereği İslam Sosyolojisinde bir ve tek Tanrı tasavvuru, temel kalkış noktasıdır. Tevhid inancı, Müslümanların Allah'ın bir ve tek olduğuna inanmalarını ifade eden temel inanç olduğu için söz konusu çerçevede hareket eden İslam sosyolojisi için de belirleyici inançtır.

Müslümanların toplumsal hayatlarında din boyutunu ideolojik olmadan ve dine bağlı kalınmadan inceleyen sosyoloji anlamında İslam sosyolojisi, yani İslam din sosyolojisinde ise, Müslümanların dinî durumları araştırılıp incelenirken; İslam'ın temel inanç esası olduğu için doğal olarak tevhid inancını esas al-

²⁸ Ejder Okumuş, “İbn Haldun'da Kur'an'ı “Sosyolojik” Okuma”, Kur'an'ın Nüzülünün 1400. Yılı Anısına Kur'an Özel Sayısı (2011): 331-336.

²⁹ Okumuş, İbn Haldun'da Kur'an'ı “Sosyolojik Okuma”.

³⁰ Bk. Ejder Okumuş, “İslam Sosyolojisi Üzerine Tartışmalar -Bir Giriş Denemesi-”, *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013), Ed. Mustafa Tekin, İstanbul: Ensar, 2013; Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005); Mustafa Tekin, “İslâm Sosyolojisinin İmkânı-Kavramsallaştırma, İçeriklendirme ve Amaçları”, *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013), Ed. Mustafa Tekin, İstanbul: Ensar, 2013; Ali Coşkun, “İslâm Sosyolojisinde Yöntem Arayışları”, *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013), Ed. Mustafa Tekin, İstanbul: Ensar, 2013.

mak, anlamak ve incelemek durumundadır. Aksi halde Müslümanların zihniyet ve düşünce dünyaları ile tutum ve davranışlarını anlayıp anlamlandıramaz.

SONUÇ

Sosyolojinin Tanrı'sı, anlaşıldığı kadarıyla antropomorfistik ve sosyolojistik bir tanrıdır. Klasik sosyologlar başta olmak üzere birçok sosyolog, sosyolojinin konusu olmadığını belirttikleri halde Tanrı konusuna girmiş, Tanrı'yı toplumun bir ürünü olarak anlamışlardır. Aslında Tanrı ile ilgilenmelerinin en önemli boyutu da belki dinin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya yardımcı olan bu "toplumun ürünü olarak tanrı" fikridir.

Son tahlilde denilebilir ki, sosyolojik araştırma ve incelemelerinde sosyolojinin konusu olmadığını belirtmelerine rağmen "Tanrı'yı işin içine katanlar", Tanrı'yı toplumu temsil eden kolektif bir varlık, toplumun gölgesi veya yansıması olarak görmekte, tanrı veya tanrılar ile toplumu veya grubu bir/aynı telakki etmekte yahut etmeye yakın durmaktadırlar. Bütün bu ifade edilen hususlardan, klasik Batı sosyolojisinin ve bu sosyolojinin etkisinde kalanların toplumu tanrı olarak öne çıkardığı, toplumu tanrı olarak algıladığı anlaşılabilir.

Belirtmek gerekir ki, gelinen noktada artık sosyolojinin, "Tanrı"ya, orijin dönemi ve klasik aşamasının bir bölümündeki gibi baktığı söylenemez; bir bilim olarak nispeten oturmuş bir sosyoloji olma özelliğiyle, teolojik ve metafizik alanı araştırma alanının dışında tutsa da mutlak surette o alanlara giren konuları red ve inkâr tutumuna sahip bulunmamaktadır.

İslam sosyolojisi'nin bazı normatif inanç ve ilkelerden hareket eden ve bazen İslamcı sosyoloji de denilen türünde ise Tanrı inancı, işin başıdır. Bu türde çalışan İslam sosyologları; Tevhid inancı gereği Allah'ın her şeyi yaratan, gözetleyen, gören, denetleyen, her şeye gücü yeten, ama insan ve toplum da dâhil kâinatın üstünde/dışında olan, varlığı, birliği, gücü onlara bağlı olamayan bir Tanrı olduğunu kabul eder, Allah'a ve Allah'ın vahyettiği Kur'an'a, görevlendirdiği Peygamberlere iman eder, sosyolojinin Kur'an'ın kılavuzluğunda ve son Peygamber Hz. Muhammed'in önderliğinde Müslümanca yaşayacakları İslam toplumunu tesis etmeye hizmet etmesi gerektiğini düşünürler.

KAYNAKÇA

- Appelbaum, Richard P. *Toplumsal Değişim Kuramları*. Çev. Türker Alkan. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, ts.
- Aron, Raymond. *Main Currents in Sociological Thought*. 3. Baskı. New Brunswick ve Londra: Transaction Publishers, 2009.
- Barbier, Maurice. *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. Çev. Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Berger, Peter L. *The Sacred Canopy*. Garden City: Doubleday, 1967.
- Bielo, James S. *Anthropology of Religion: Basics*. New York: Routledge, 2015.

- Blunden, Andy. "Why Marx was not an Atheist". <http://home.mira.net/~andy/-works/atheism.htm>, 12/11/2010.
- Canatan, Kadir. *İslam Sosyolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Cipriani, Roberto, *Sociology of Religion: An Historical Introduction*. İng. Çev. Laura Ferrarotti. New York: Aldine de Gruyter, 2000.
- Comte, Auguste. *Pozitivizm İlmihali*. Çev. Peyami Erman. İstanbul: MEGSB Yayınları, 1986.
- Comte, Auguste "Mustafa Reşid Paşa'ya Mektup". *İslamiyet ve Pozitivizm*. Çev. Özkan Güzel. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Coşkun, Ali. "İslâm Sosyolojisinde Yöntem Arayışları". *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013). Ed. Mustafa Tekin. 57-82. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Durkheim, Emile. "Uygarlığın Dinsel Kökenleri". *Sosyoloji'nin Unsurları*. Der. C. B. - J. R. Çev. K. Nami Duru. 3. Baskı. 344-45. İstanbul: MEB. Yayınları, 1975.
- Durkheim, Emile. *Dinî Hayatın İlk Biçimleri*. Çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. Haz. H. Özel - C. Güzel. Ankara: Ayraç Yayınları, 2000.
- Giddens, Anthony. "Pozitivizm ve Eleştiricileri". *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*. Ed. T. Bottomore ve R. Nisbet. Çev. ve Der. M. Tunçay - A. Uğur. 251-298. Ankara: Verso Yayınları, 1990.
- Marx Karl ve Friedrich Engels. "On Religion". *Religion and Ideology*. Der. R. Bock - K. Thompson. 11-20. Manchester: Manchester University Press, 1987.
- Mensching, Gustav. *Dinî Sosyoloji*. Çev. Mehmet Aydın. Konya: Tekin Kitabevi, 1994.
- Nietzsche, F. *Böyle Buyurdu Zerdüşt*. Çev. Turan Oflazoğlu. İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Okumuş, Ejder. *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. 2. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Okumuş, Ejder. "İbn Haldun'da Kur'an'ı "Sosyolojik" Okuma". *Diyanet İlmi Dergi* Kur'an'ın Nüzûlünün 1400. Yılı Anısına Kur'an Özel Sayısı (2011): 331-336.
- Okumuş, Ejder. "İslam Sosyolojisi Üzerine Tartışmalar -Bir Giriş Denemesi-". *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013). Ed. Mustafa Tekin. 103-110. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Okumuş, Ejder. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2018.
- Roberts, Keith A. *Religion in Sociological Perspective*. 2. Baskı. California: Wadsworth Publishing Company, 1990.

- Swatos, William H.-Christiano, Kevin J. “Secularization Theory: The Course of a Concept”. *The Secularization Debate*. Ed. W. H. Swatos - D. V. A. Olson. 1-20. New York: Rowmon-Littlefield, 2000.
- Tekin, Mustafa. “‘Tanrı’ Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2003):475-492.
- Tekin, Mustafa “İslâm Sosyolojisinin İmkânı-Kavramsallaştırma, İçeriklendirme ve Amaçları”. *İslam ve Sosyoloji* (İstanbul, 16-17 Mart 2013). 11-55. Ed. Mustafa Tekin. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İFAV Yayınları, 1995.
- Wilson, Bryani *Religion in Sociological Perspective*. Oxford-New York: Oxford University Press, 1989.